

SIFATLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI

Shahriyeva Muattar

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

2-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20233157>

Annotatsiya: Ushbu maqolada sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari yoritilgan. Sifatlar sodda, yasama va qo'shma turlarga bo'linishi, ularning grammatik hamda semantik xususiyatlari izohlangan. Har bir turga oid misollar keltirilib, ularning nutqdagi ahamiyati ko'rsatib berilgan. Sifatlarning tuzilishini o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Sifat, sodda sifat, yasama sifat, qo'shma sifat, tuzilish, grammatika, semantika, tilshunoslik.

Annotation: This article describes the structural types of adjectives. Adjectives are divided into simple, derived, and compound types, and their grammatical and semantic features are explained. Examples of each type are given, and their importance in speech is shown. It is emphasized that studying the structure of adjectives is important in linguistics.

Keywords: Adjective, simple adjective, derived adjective, compound adjective, structure, grammar, semantics, linguistics.

Asosiy qism

Tilshunoslik fanida so'z turkumlari ichida sifatlari alohida o'rin egallaydi. Sifat predmetning belgisini, xususiyatini, rangini, shaklini, hajmini, holatini, mazasini, miqdoriy yoki sifat jihatdan xususiyatini bildiradigan mustaqil so'z turkumi hisoblanadi. Sifatlar nutqda ot bilan chambarchas bog'lanib, predmetning qanday ekanligini ko'rsatadi. Masalan, oq qog'oz, baland bino, shirin meva, aqlli bola, go'zal tabiat kabi birikmalarda sifat predmetning turli belgilarini ifodalab kelgan. Sifatlar tilning lug'at boyligini oshiruvchi, nutqni obrazli, ta'sirchan va aniq ifodalashga xizmat qiluvchi muhim birliklardandir. Sifatlar turli jihatdan tasnif qilinadi. Ular ma'nosiga ko'ra, darajasiga ko'ra, sintaktik vazifasiga ko'ra va tuzilishiga ko'ra guruhlarga bo'linadi. Shular ichida sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki sifatlarning tuzilishi ularning qanday hosil bo'lishini, tarkibiy qismlarini, yasaliş usullarini va til taraqqiyotidagi o'rnini ko'rsatadi. O'zbek tilshunosligida sifatlari tuzilishiga ko'ra asosan sodda sifatlari, yasama sifatlari va qo'shma sifatlarga bo'linadi. Ayrim manbalarda juft sifatlari va takroriy sifatlari ham alohida ko'rib chiqiladi.

Sodda sifatlari bir asosdan iborat bo'lib, tarkiban bo'linmaydigan yoki hozirgi til nuqtai nazaridan bitta o'zak sifatida qabul qilinadigan sifatlardir. Bunday sifatlari qadimdan tilda mavjud bo'lib, ko'p hollarda bir bo'g'inli yoki ikki bo'g'inli shaklda keladi. Masalan, oq, qora, ko'k, qizil, yosh, katta, kichik, tor, keng, uzun, qisqa, yaxshi, yomon, shirin, achchiq, yumshoq, qattiq, iliq, sovuq kabi sifatlari sodda sifatlari hisoblanadi. Ushbu sifatlari predmetning eng asosiy belgilarini bildiradi va kundalik nutqda juda faol qo'llanadi. Sodda sifatlarning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ular ko'pincha boshqa yangi sifatlarni yasash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, oq sifatidan oppoq, oqish, oqsuv; yosh sifatidan yoshroq; shirin sifatidan shirinlik kabi shakllari hosil bo'lishi mumkin. Demak, sodda sifatlari tilning asosiy lug'aviy qatlamini tashkil etadi.

Sodda sifatlar ma'no jihatdan juda rang-barangdir. Ular rang-tusni bildirishi mumkin: oq, qora, ko'k, sariq, yashil. Hajm va o'lchovni bildiradi: katta, kichik, uzun, qisqa, tor, keng. Holatni bildiradi: sog'lom, kasal, charchoq, tetik. Ta'mni bildiradi: shirin, nordon, achchiq, sho'r. Xarakter-xususiyatni bildiradi: yaxshi, yomon, aqlli, dono, chaqqon. Shu sababli sodda sifatlar tilning juda faol va sermahsul qismi hisoblanadi. Yasama sifatlar esa ma'lum bir o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Yasama sifatlar tilning rivojlanishida, yangi tushunchalarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida yasama sifatlar ko'pincha ot, fe'l, son yoki boshqa so'z turkumlariga sifat yasovchi affikslar qo'shilishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, suvli, mehnatkash, bilimdon, serhosil, paxtazor, qiziqarli, uyatchan, ta'sirchan, odobli, kuchsiz, mazali, foydali, mardona kabi sifatlar yasama sifatlardir. Yasama sifatlarni hosil qiluvchi qo'shimchalar turlicha bo'ladi. Eng faol affikslardan biri -li qo'shimchasidir. Bu qo'shimcha predmetda biror narsaning mavjudligini bildiradi. Masalan, suvli meva, odobli bola, mazali taom, nurli yuz, kuchli sportchi. Bu yerda predmetning biror belgi yoki xususiyatga egaligi ifodalangan.

-siz qo'shimchasi esa aksincha, biror narsaning yo'qligini bildiradi. Masalan, suvsiz yer, odobsiz bola, kuchsiz odam, foydasiz ish, ma'nosiz gap. Ushbu qo'shimcha sifatning inkor ma'nosini ifodalashda faol qo'llanadi. -chan qo'shimchasi moyillik yoki xususiyatni bildiradi. Masalan, uyatchan qiz, mehnatchan inson, ta'sirchan nutq, yig'loqchan bola. Bu qo'shimcha inson xarakteri yoki predmet xususiyatini ko'rsatishda muhimdir. -dor qo'shimchasi ham mavjudlik ma'nosini bildiradi. Masalan, vafodor do'st, g'ururdor yigit, umiddor inson. Bunda ma'lum fazilatning mavjudligi ko'rsatiladi.

-kash qo'shimchasi ko'proq kasb-hunar yoki odat bilan bog'liq belgi bildiradi. Masalan, mehnatkash xalq, zahmatkash inson, izlanishkash talaba. Yasama sifatlarning yana bir xususiyati shundaki, ular zamon talabi bilan yangi ma'nolarni ifodalash imkonini beradi. Masalan, texnologik, zamonaviy, innovatsion, iqtisodiy, siyosiy, ekologik kabi sifatlar jamiyat taraqqiyoti natijasida faol qo'llanmoqda. Bu esa yasama sifatlarning til taraqqiyotidagi rolini ko'rsatadi.

Qo'shma sifatlar ikki yoki undan ortiq asosning qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Bunday sifatlar murakkab belgi yoki xususiyatni ifodalaydi. Qo'shma sifatlar ko'pincha ikki mustaqil so'zning birikib, yangi bitta sifat ma'nosini berishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, ochko'z, xushmuomala, badjahl, kamgap, ko'ngilochar, ko'p qavatli, oqko'ngil, sergap, kamtarin kabi birliklar qo'shma sifatlariga misol bo'ladi. Qo'shma sifatlarda tarkibiy qismlar o'z ma'nosini qisman saqlashi yoki yangi umumiy ma'no hosil qilishi mumkin. Masalan, ochko'z so'zida och va ko'z komponentlari asl ma'nosidan uzoqlashib, "hirsli, qanoatsiz" ma'nosini bildiradi. Xushmuomala so'zida esa xush va muomala qismlari birikib, "muomalasi yaxshi" degan ma'noni beradi.

Qo'shma sifatlar nutqda juda obrazli va ta'sirchanlik yaratadi. Ayniqsa badiiy adabiyotlarda qo'shma sifatlar qahramon xarakterini tasvirlashda keng qo'llanadi. Masalan, oqko'ngil yigit, bag'ritosh odam, kamgap bola, tez-fahm o'quvchi kabi birikmalar obrazlilikni kuchaytiradi. Juft sifatlar ham tuzilish jihatdan murakkab sifatning bir turi sifatida qoraladi. Ular ikki o'xshash yoki qarama-qarshi ma'noli komponentlarning juftlashuvi orqali hosil bo'ladi. Masalan, katta-kichik, yosh-qari, issiq-sovuq, yaxshi-yomon, uzun-qisqa kabi shakllar juft sifatlar hisoblanadi. Juft sifatlar ko'pincha umumlashtirish, ta'kidlash yoki barcha holatlarni

qamrab olish ma'nosini beradi. Masalan, katta-kichik yig'ildi gapida barcha yoshdagi odamlar nazarda tutilgan.

XULOSA

Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida sifatlarning o'zbek tilidagi muhim so'z turkumlaridan biri ekanligi, ular predmetning turli belgi va xususiyatlarini ifodalashi aniqlandi. Sifatlar nutqda predmetning rangi, shakli, hajmi, ta'mi, holati, xarakteri va boshqa belgilarini ifodalab, fikrni aniq, ravon va ta'sirchan yetkazishga xizmat qiladi. Shu sababli sifatlar tilning lug'at boyligini oshirishda hamda nutq madaniyatini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida sifatlarning tuzilishiga ko'ra bir necha turlarga bo'linishi yoritildi. Jumladan, sodda sifatlar bir asosdan tashkil topib, tilning eng faol va qadimiy qatlamini hosil qiladi. Yasama sifatlar turli qo'shimchalar yordamida yasilib, yangi ma'no va tushunchalarni ifodalash imkonini beradi. Qo'shma sifatlar esa ikki yoki undan ortiq asosning birikishi natijasida hosil bo'lib, murakkab belgilarni ifodalaydi. Shuningdek, juft va takroriy sifatlar nutqda ta'kid, kuchaytirish hamda umumlashtirish ma'nolarini beradi.

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari o'zbek tilining boy imkoniyatlarini namoyon etadi. Har bir tur o'zining grammatik, semantik va uslubiy xususiyatlariga ega bo'lib, nutq jarayonida turli vazifalarni bajaradi. Sodda sifatlar oddiy va aniq ma'no bildirsa, yasama sifatlar ilmiy, rasmiy va zamonaviy tushunchalarni ifodalashda faol ishlatiladi. Qo'shma sifatlar esa badiiy nutqda obrazlilikni kuchaytiradi.

Mavzuni o'rganish natijasida sifatlarning til taraqqiyotida muhim o'rin tutishi, ular orqali yangi so'zlar hosil bo'lishi va lug'at tarkibi boyib borishi ma'lum bo'ldi. Ayniqsa zamonaviy davrda texnologik, innovatsion, ekologik, iqtisodiy kabi ko'plab yasama sifatlarning faol qo'llanilishi til rivojlanishining dalilidir.

Xulosa qilib aytganda, sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Bu bilim o'quvchilarning savodxonligini oshiradi, nutqini boyitadi, fikrni aniq va ta'sirchan ifodalashga yordam beradi. Demak, sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari o'zbek tilshunosligining muhim va dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 45 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 464 b.
3. Abdurahmonov G'. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2024. – 286 b.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi nazariyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2025. – 314 b.
5. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2024. – 248 b.
6. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Tafakkur, 2024. – 221 b.
7. Rasulov R. O'zbek tilida so'z yasalishi masalalari. – Samarqand: Zarafshon, 2025. – 196 b.